

ISTENI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS, EMBERI IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS

HELLER ÁGNES

Minden gyerek tudja, hogy mi az, hogy igazságosság. Ha a tanító „kivételez” az osztályzásban, akkor a tanító igazságtalan. Ha a mama titokban cukorkát ad az egyik gyerekeknek, de nem a másinak, akkor a mama igazságtalan. Ha két gyerek követ el egy csínyt és a papa csak az egyiket tiltja el a szombati mozizástól, akkor a papa igazságtalan. Ha két fiú bokszol, s az egyik övön aluli ütéssel győz, de ezt letagadja, akkor ez a fiú igazságtalan. Ha két kislány csereberél s az egyik öt percig működő játékot ad egy hibátlan játékért cserébe, akkor igazságtalan. S a gyerek úgy gondolja, hogy valahogyan az is igazságtalan, hogy szomszédja minden nap vajas szalámis kenyeret hoz uzsonnára, míg ő éhes marad. Nem kell ahhoz Arisztotelészt olvasnia, hogy mi az elosztó igazság, a büntető igazság, az igazság a háborúban, a cserében, vagy akár a Bibliát, hogy a javak igazságtalan elosztásán tűnődjön.

A modern kortól kezdve, de többnyire már korábban is, már egy gyerek is meg tudja különböztetni egy szabály igazságtalan alkalmazását magától az igazságtalan szabálytól. Mondjuk azt, hogy igazságosan osztályoz-e a tanár, vagy pedig maga az osztályzás intézménye igazságos-e. Az előbbi az igazságosság formális fogalma, a második az igazságosság dinamikus fogalma. Az igazságosság formális fogalma a szó legegyszerűbb értelmében normatív. Úgy foglalnám össze, hogy az egy csoportra vonatkozó szabályt egyenlően és folyamatosan kell a csoport minden tagjára alkalmazni. Az alkalmazás szabálya tartalmazhatja a következő normák egyikét: Mindenkinék egyformán, mindenkinek erőnye vagy bűne szerint, mindenkinek érdeme szerint, mindenkinek rangja szerint, mindenkinek munkája, illetve teljesítménye szerint, mindenkinek szükséglete szerint. Az igazságosság dinamikus fogalma ennél bonyolultabb. Ha úgy érzem, vagy úgy gondolom, hogy az igazságosság egyik normatív szabálya igazságtalan, akkor ezt világgá kiálthatom, panaszkodhatok az emberi gonoszságra, rázhatom az öklömet, személyes áldozatot hozhatok, kivételt tehetek, megsérthetem az érvényes szabályt, azaz lázadhatok. De ettől még nem jön létre az igazságosság dinamikus fogalma. Akkor lehet az igazságosság dinamikus fogalmáról beszélni, ha nem csak tagadok, hanem állítok is. Így azt mondom „ez a szabály ezért meg ezért igazságtalan, egy másik, igazságos szabállyal kell felváltani, s megmondom, hogy milyen szabály legyen az. Például igazságtalan, hogy csak a fiúk járhatnak egyetemre, a lányoknak is legyen joguk és lehetőségük egyeteme járni. S mivel az igazságosság szabályainak megváltoztatására törekszenek, nem hivatkozhatnak az igazságos-

ság normájára. Így nem mondhatják azt, hogy azért igazságtalan, hogy csak a fiúk járhatnak az egyetemre, mert ez igazságtalan. Más normákra, eszmékre, értékekre kell érveikben hivatkozniuk. Ezek mindegyike vagy a szabadság vagy az élet egyik értelmezése.

Mivel az előadás tárgya az isteni és emberi igazságszolgáltatás dilemmáinak értelmezése, két kérdést kell középpontba állítanunk. Az egyik a büntetés és jutalmazás kérdése, a másik az üdvtörténet továbbvitelére való kiválasztás kérdése.

Már a kérdésfeltevésből következik, hogy nem az indogermán mitológiák isteneiről vagy akát a filozófiai isteneiről fogok beszélni, bár Platón módot adna erre, hanem kizárólag a Bibliai Istenről. Az indogermán istenek csak azért nem igazságtalanok, mert senki sem várja el tőlük, hogy igazságosak vagy erényesek legyenek. Mind az istenek világában mind az isteneknek azt emberekhez való viszonyában az önkény uralkodik.

Az indogermán politeista mitológia istenei reálisan antropomorfok. Csálnak, lopnak, hazudnak, gyűlölködnek, szerelmeskednek, vidámak és haragosak, féltékenységből gyermeket ölnek. Csakúgy, mint az ember fiai. Csak jóval többre képesek és halhatatlanok. Ez az istenábrázolás az, ami ellen Szokratész iróniával, Platón morális felháborodással tiltakozik. De a realista antropomorfizálás nem rejt magában ellentmondásokat.

A Biblia antropomorfizálása azonban igen. Valószínűen Harold Bloomnak igaz van abban, hogy a genezis J. szerzőjének fejezeteiben a realista antropológia nagyobb szerepet játszik, mint a többi állítólagos szerzők írásaiban. De a későbbi könyvek istene, elsősorban zsoltárok és a próféták, továbbá, az Ecclesiastes Istene a korai idealizáló istenábrázolás legmeggyőzőbb s legsebb dokumentuma. Ezekben Isten a legjobb emberi tulajdonságokat testesíti meg s mindezeket feltétlen és abszolút változatban. Elsősorban az erényeket, mint bölcsesség, jóság, igazságosság, majd a képességeket mint hatalom (mindenhatóság), mindentudás, majd vágyakat, mint időtlenség (örökkévalóság nem halhatatlanság, mivel az utóbbi időbeli) és a többi.

Az Istenkép idealizáló antropomorfizálása olyan belső ellentmondásokkal volt terhes, melyek nemcsak a Bibliát, hanem a középkori filozófiát is jellemzik. A legégetőbb kérdéseket az igazságosság pozitív attribúálása okozta. Mellékesen jegyzem meg, hogy a pozitív attribúciónak negatív attribúcióval való felváltása elsősorban Maimonidésznel, de több keresztény misztikusnál is, többek között az idealizáló antropomorfizmus elkerülésére irányult.

Isten három pozitív attribútuma, mint igazságosság, jóság és mindenhatóság nehezen gondolható el együtt.

A dilemma, vagy paradoxon a következőképpen írható le.

a) Isten igazságos. A jót megjutalmazza erénye mértéke szerint, a gonoszat megbünteti bűne mértéke szerint.

A jóság illetve gonoszság belül van, míg a büntetés kívülről jön.

A gonoszág büntetése lehet betegség, korai halál, gyermektelenség vagy gyermekek halála, esetleg gonosz gyermekek, ahogy lehet szegénység vagy a vagyon elvesztése, szolgasorsra jutás. Mindenképpen szenvedés, elégedetlenség, mások utálata, szeretetlenség. A természet büntet vagy a másik ember büntet. De rajtuk keresztül mindig Isten büntet.

A jóság jutalma békesség, megelégedettség, boldogság, számos sikerült gyermek, főleg fiúk, tisztaság, gyarapodás, köztisztelet, mások szeretete.

b) A világban a gonosz uralkodik. A gonosznak vannak sikerült gyermekei, a gonosz gazdagszik, gyarapodik, a gonosz áll köztiszteletben, övé a hatalom gyepelője, ő a sikeres. De hát Isten mindenható. Mindezt neki kell okoznia. Ezek szerint Isten igazságtalan vagy gonosz lenne? A gnosztikusok ezt is válaszolták. Semmi érzékük nem volt a szofisztikusabb érveléshez, sem a dialektikához.

Melyek a reprezentatív válaszok?

Az Isten igazságosságában való feltétlen és töretlen bizalom. Amit Kierkegaard úgy fogalmazott, hogy mivel szeretjük Istent, felemelő számunkra az érzés, a tudás, a gondolat, hogy Isten orcája előtt soha sincsen igazunk. A Bibliában legtisztábban a zsoltárok költészetének világa sugallja ezt az érzést, gondolatot. Annyi variációban ahány költemény. Így például, mint megállapítás. Isten igazságos bíró és nem felejt. Ami nem történik meg ma, meg fog történni holnap. Ez az a megnyugtató gondolat, melyet az Ecclesiastes szerzője hamisnak és hazug vigasznak ítél. Mert, mint írja „Ami volt az lesz is, amit tettek azt fogják Semmi új nincs a nap alatt” ((I-9) De a zsoltárok világában a megállapítást megelőzi vagy követi a fohász. Például „védd meg az életemet a gonosztól, kardoddal” (17–13). S mindenütt jelenvaló az isteni méltányosságban és megbocsátásban való feltétlen bizalom. Nincs ember, aki teljesen büntetlen lenne. De ha nem megátalkodott, Isten meg fog bocsátani. – Körülbelül úgy érvel egyik s másik zsoltár, ahogy majd Hamlet fog: ha érdeme szerint jutalmazol meg mindenkit, senki sem kerülheti el a mogyorófa pálcát.

A másik reprezentatív választ Isten antropomorf értelmezésének megkérdőjelezése. Isten igazságos. De nem úgy, mint mi emberek. Nem ismerjük a normákat, melyeket Isten alkalmaz, mert ezek nem a mi normáink. Ahol mi igazságtalanságot tapasztalunk az ő szempontjából még lehet igazság. Deus absconditus.

A harmadik reprezentatív válasz értelmében Isten sem nem igazságos, sem nem igazságtalan. Mind az erények, ahogy az igazságosság is, mind pedig a bűnök annak a véges lénynek az attribútuma, aki tudatában van végességének, aki meztelenül jön a világra és meztelenül távozik onnan. Aki képes bölcsességre és megértésre, s mégis úgy él és cselekszik, mint egy futó-

bolond. Erények és bűnök az emberi időhöz rendelődnek, nem az örökkévalósághoz. Az Ecclesiastes szerzője még ennél is tovább merészkedik, mikor azt mondja, hogy „idő és véletlen uralkodik a nap alatt” (9:11) A bölcs éppen úgy hal meg, mint a bolond, s azt emlétkben sem él tovább. És mégis: „Féld Istent és tartsd meg Törvényeit, mert ez minden, ami az embernek jutott” (12:14) Job könyvének is ez a végkicsengése. De szemben az Ecclesiastes szerzőjével, Job történetének költője ezt nem sztoikus megadással vallja, hanem inkább az emberi sors büszke vállalásával.

Végül, az utolsó variáció szerint: Isten igazságos, de nem mindenható.

Az Ecclesiastes és Jób könyve végigzongorázzák és végiggondolják mindezeket az ellentmondásokat és buktatókat (a legutolsó kivételével). Nem csodálkozom, hogy ezeket a könyveket nem kanonizálta a zsidó Biblia. Ahogy Judit könyvét sem. Különösen Jób könyve mutat túl a Biblia többi könyvének szokásos érvelésin. Mi több, ellentmond azoknak.

Nem mintha nem lenne, nem csak a kánonban, hanem egyenesen a Tórában számtalan erőteljes passzus, mi több, alapgondolat, mely nem egyeztethető össze Istennek futballbíró-szerű elképzelésével. Nem úgy van az kérem, hogy mikor a játékos szabálytalankodik a bíró azonnal füttyül és büntetőrúgást rendel el.

Mi van például azzal az isteni szózáttal, mely szerint harmad és negyed-ízigen megbünteti azokat, akik vétkeztek ellene, míg ezred ízigen kegyelmez meg azoknak, akik szeretik és parancsolatait megtartják. Már a harmad és negyed ízigen ható büntetés is sérti az emberi igazságérzetet, hiszen semmiképpen sem írható le az igazságosság formális fogalmával, melyről tudjuk, hogy minden gyerek ismeri. De, hogy így mondjam, empirikusan az isteni átok a bibliai Isten nélkül is általában megfogant. Megfogant az a görög mitológiában is. Tudjuk, az apák ettek egrest s a fiúk foga vásik el tőle. De mi van a másik isteni elkötelezettséggel? Hogy lehet igazságos ezred ízigen kegyelmet gyakorolni azokkal, akik egy bizonyos morális törvénytisztelő és istenfélő ember leszármazottai, még ha maguk gonoszak, bűnösök is? Ha ezt elfogadom, nyugodtan mondhatom, hogy a világban azért maradnak bűnök megtorlatlanul, azért virágoznak a gonoszok, mert ősük kedvéért Isten kegyelmet gyakorolt velük. Tehát a bűn három generáción keresztül öröklődik, míg az erény árnyékában még az ezredik generáció is hűsölhet. Az isteni kegyelem eszerint véletlenszerű annak az embernek a szempontjából akivel Isten gyakorolja. Isten nem reagál, nem válaszol sem bűnre sem erényre, ő cselekszik, ő kiválaszt. Ez az isteni önkény.

Mindennek a háttérben ott bujkál a kiválasztások története Ábrahámától Mózesen keresztül egészen Jób-ig. Az egész Bibliában egyetlen emberről tudjuk, hogy Isten erényeiért szemelte ki magának, azaz áldáshordozónak. Ez

Noé volt, a második emberiség ősatya. Utána senki mást. A kiválasztás nem volt jutalom, s semmiképpen nem az erény vagy a hűség vagy a bölcsesség jutalma. Isten kiválasztotta ezt vagy amazt. Csak. Mert neki úgy tetszett. De ember nem tehetette ezt soha büntetlenül, még akkor sem, ha ezzel Isten útját szolgálta. Rebeka sosem látta viszont szeretett fiát, Jákob évekig szenvedett, amíg József fiát viszontlátta, míg Mária végignézte, ahogy fia szenvedett és meghalt a keresztfán.

Visszatérve Jób könyvére. Mint tudjuk, Jób barátai meggyőző költéssel ismételték el a szenvedő Jóbnak, a Bibliai könyvek átlagos érveit. Mivel Isten igazságos, senkit sem büntet igaztalanul. Jóbnak be kell vallania bűneit. Ha ezt megteszi, akkor Isten meg fogja váltani. Bűneitől és felemeli. De Jób csak ismétli és ismétli, hogy ő nem bűnös, ő ártatlan s nem érti büntetése okát. Nem akarom, hogy megválts – kiáltja Istennek. Azt akarom, hogy taníts, mondd meg, hol tévedtem... De hát, esetleg fiaid bűnöztek. Meg aztán meggazdagodtál. Lehet-e az ember teljesen ártatlan, kérdezik a barátok. Nem vagyok képmutató, feleli Jób. Tisztességes ember vagyok, bár nem ismerem önmagamat. Tudom, Isten azt teszi velem, amit akar. Perelni akarok Istennel. Ki vagy Te? Kérdezi Istentől. Úgy látsz-e mint egy ember? Megint egy barát beszél: bánd meg bűnödöt! „Te megint csak a népek bölcsességét ismétled” válaszolja Jób, „én vitatkozni akarok Istennel. Bízom Benne, és megvédem ügyemet. Tudni akarom a bűnödöt”. Ha tévedtem, nekem kell erre rájönnöm. Tudod-e mi egy ember?

Az egyik barát lázadással vádolja: „hogyan lehet tiszta valaki, aki anyától született? Te inkább magadat igazolod, mint Istent.”

De hadd ugorjak a történet csúcspontjára, mikor Isten igazolja Jóbot, mint az egyetlen embert, aki igazat szólt róla s igazolja önmagát is Jób előtt. Nem az igazságos bíró beszél itt, nem az antropomorf Isten, hanem a kozmokrátor. Vagy talán „deus sive natura”. Ki teremtette a világot, ki irányítja az Óceánt, ki mondja meg a hullámoknak, hogy most megállj, mit tudsz a sötétségről, a fényről, hogy mitől esik az eső, s mi van a Göncölszekéren? Isten teremtette a természet törvényeit. Ezeknek engedelmeskednek. Még egy madárban sincs sem bölcsesség sem megértés. És így tovább. Jób hallgat. Majd Isten tovább kérdez, s egyszer csak válaszol Jób kérdésére. „Most bevallom neked, hogy a saját jobb kezéd válthat meg téged”. Végül Jób, mint por és hamu látja be, hogy olyasmiről beszélt, amiből nem értett semmit. Az isteni igazságosság kozmikus. Isten mindent a maga helyére tett, a dolgoknak törvényt szabott, de az embernek bölcsességgel és megértéssel együtt Törvényt adott. Ezért az embert csak saját jobb keze válthatja meg. Ezért szól Jób igazat Istentől. És igazat önmagáról. Az ember nem azért jó, mert Isten megjutalmazta érte, hanem mert így töltheti be az ember sorsát. Isten nem bíró, sem nem jutalmaz, se nem büntet, s nem vált meg. Jób könyvének Istene nem a gnózis gonosz demiurgosza, ahogy nem a népek jó atyja sem. A legnagyobb kegyet gyakorolta az emberrel, mikor a barmokkal szemben, bölcsességgel és

megértéssel ajándékozta meg. Jób jól élt ezzel az ajándékkal, a barátok rosszul éltek vele.

A történet ugyanakkor megerősíti a Biblia már említett hagyományát, a kiváztást, az isteni önkényt. Ahogy Isten választotta ki Ábrahámot a próbára, így Isten választotta ki Jóbot is a próbára. De Jób próbája különbözött minden korábbi próbától. Az ő története nem vett részt a megváltástörténetben, ő csak egy tisztességes ember volt, senki más. – A történet happy endje azonban mintha megcáfolná Isten saját szavait. Itt megint csak a köznapi értelemben vett igazságos Istennel szembesülünk, aki mindent visszaad Jóbnek kétszer. Jób még hozzá 140 évig él, míg Isten az emberi korhatárt 120 évben szabta meg. Szemmel láthatóan leszámította azt a húsz esztendeig tartó szenvedéstörténetet.

Térjünk tehát vissza a paradoxonhoz. Isten igazságos, de a földön a gonosz uralkodik, míg az ártatlant elpusztítják.

Az utolsó választ erre a kérdésre Hans Jonas írásából merítem. A Talmud sokszor töpreng Jeruzsálem pusztulásán, és sok különböző magyarázatot kínál, de tudtommal egyik sem új vagy hagyomány ellenes. Kierkegaard írásának jütlandi pásztora pedig Jeruzsálem pusztulásából kiindulva fogalmazza meg a már említett felemelő gondolatot, hogy Isten orcája előtt soha sincsen igazunk.

Jeruzsálem pusztulása óta a zsidóság legnagyobb katasztrófája a Holokauszt volt. Sok gyakorló vallásos zsidó fordult el Istentől. Isten, úgymond, közömbös az emberrel szemben vagy nem létezik, vagy gonosz. Jonas ellenérve, hogy Isten nem mindenható. A kezdet kezdete óta szabad akaratot adott az embernek. Ahogy törvényt is adott. De ha az ember gonoszságot művel, Isten tehetetlen, mert nem veheti vissza a szabad akarat adományát. Ahogy Jézus sírt, mikor előre látta Jeruzsálem pusztulását, úgy sírt Isten Auschwitz látva.

Eddig az isteni igazságosság antinómiái.

De az emberi igazságosságnak is megvannak a maga antinómiái.

Miután az isteni igazságszolgáltatásnak – ha eltekintünk az antropomorf képzelettől – nincsenek normái, tehát az isteni igazságszolgáltatás és önkény közötti választóvonal, amennyiben van ilyen, elasztikus, az isteni megbocsátást és kiváztást nem tekintjük igazságtalannak. Az emberi igazságszolgáltatás esetében azonban mind a megbocsátással mind a kiváztással megsejthetjük az igazságosság normáját. Továbbá más normák érvényesítése szempontjából vagy pragmatikus megfontolásból sor kerülhet az igazságosság felfüggesztésére is.

Carl Schmittnek igaza van, amikor óv a krisztusi megbocsátás félreértelmezésétől. Krisztus ugyanis az „inmicusról” beszél, azaz a személyes ellenségről, arról, aki engem gyűlöl vagy nekem árt, vagy esetleg egy-két másik embernek, nem a „hostes”ről, azaz a népem ellenségéről. A személyes ellenségnek való megbocsátás morálisan szép tett, főleg, ha a sértő igényt tart a meg-

bocsátásra, míg azoknak megbocsátani, akik másokkal tettek gonoszat, többnyire sem nem morális sem nem szép. És igazságtalan.

A megbocsátás jogi formája az elévülés. Ha egy büntett elévült, akkor a jog szempontjából nem beszélhetünk igazságtalanságról. Ha a büntett büntetlen marad, míg hasonló büntettet mások esetében szigorúan elítéltek. Olyasmi azonban, mint morális elévülés nem létezik. A halott büntethetetlen. Számára nincs jogi igazságszolgáltatás. De ettől még lehet morális igazságszolgáltatás. Ettől még nem kell megbocsátanom apáink gyilkosainak. Nem folytatom, mert a megbocsátás és az igazságosság közötti feszültség paradoxonjai kimeríthetetlenek. Nem térhetek ki Derrida paradoxonjára, hogy csak a megbocsáthatatlant lehet megbocsátani.

A kiválasztás dilemmája egyszerű. Tudjuk, hogy amennyiben egy szabály vagy norma egy csoportra vonatkozik, a csoport minden tagjára folyamatosan és egyformán kell alkalmazni. Ha nem ezt tesszük, igazságtalanok vagyunk. Ha húszan várnak szervátültetésre, s mint orvos előnybe részesíték egy a várakozási listán hátul álló kedves ismerőst, igazságtalan vagyok. Itt egy igen érthető személyes érzés, vonzalom az, amit az igazságosság elé helyezünk. Mint Isten tette, mikor Jákobot részesítette előnybe az elsőszülött Ézsauval szemben. Ha ugyanezt pénzért tesszük, nem csak igazságtalanok vagyunk, hanem korruptak is. Mindaz, amit „protekciónak” neveznek fogalma szerint igazságtalan.

De hát a szeretet igazságtalan Nem tudjuk minden felebarátunkat egyformán szeretni vagy egyáltalán szeretni. Minden érzésben van valami az önkényből, főleg modern időkben Valami az istenek privilégiumából. Tanítványainkat sem egyformán szeretjük. Igazságtalan, ha ez az osztályzásban nyilvánul meg. De megnyilvánulhat mosolyban, beszélgetésben, közös kávézásban is. A nem szeretett diák ezt igazságtalannak érezheti. Hozzátenném, hogy a szerelem nem lehet igazságos sem nem igazságtalan, minthogy erre nem vonatkoznak csoportnormák.

Az emberi igazságszolgáltatás legnagyobb dilemmája az igazságtevés felfüggesztése, illetve annullálása más értékek és normák szempontjából.

Az igazságtevés felfüggeszhető tisztán pragmatikus indokokból is. Például lehetett volna olyan törvényt hozni, mely tiltja a totalitáriánus rendszer besúgóinak azonosítását. Amennyiben ez lenne a törvény, a törvény szempontjából a besúgók azonosítása jogilag igazságtalan lenne. Ettől még lehetne egy-egy besúgó azonosítása morálisan jogosult, de szintúgy igazságtalan, mivel önkényes.

Számtalan norma szempontjából felfüggeszhető az igazságtevés. Így például a nemzeti megbékélés szempontjából. Ez történt Spanyolországban Franco bukása után.

Már az ókori görög „amnesztia” is ezt a célt szolgálta

Hadd térjek röviden vissza Isten szózatára Jób könyvében. Isten megkérdezi Jóbtól, hogy ismeri-e azokat a törvényeket, szabályokat, amelyeket a

természet dolgainak előírt. Jób nemmel válaszol. Mi igennel válaszolhatnánk. Azokat a természeti törvényeket, melyeket Isten Jóbnak felsorolt, mi mind ismerjük. Választ tudunk adni Istennek arra a kérdésre, hogy mitől villámlik a villám, mi a Göncöl szekér, hogy mitől esik és fagy, hogy mi a meleg és a hideg, s még mindennél sokkal többet is. De ami az embert illeti, az ember ismeretében egy tapodtat sem jutottunk tovább. Most is csak azt tudjuk, hogy meztelenül jöttünk a világra s meztelenül távoztunk onnan a földbe vagy ki tudja hová. Ma is azt tudjuk, hogy az a bizonyos Törvény adott számunkra, melyet minden nap megszegünk. Ma is büntetlenül marad a bűn és jutalmazatlanul az erény, ma is tapasztaljuk az igazságtalanságot nap mint nap. Legfeljebb nem hányjuk ezt Isten szemére. És ma is vannak olyan emberek, mint Jób, akik jutalom reménye nélkül megőrzik morális integritásukat. És ma is lehetséges boldog befejezés. Ma is tudhatja az ember, hogy jobb kezével válthatja meg magát. És ma sem ismeri önmagát.

Ha megint szólna hozzánk Isten mennydörgésből és viharból, elmondhatnánk neki, hogy önmagunkról semmit sem tanultunk több, mint kétezer éve. Még mindig csak elismételhetjük, amit az Ecclesiastes szerzője elmékedéseinek végén mondott, „tarts meg a törvényeket, mert ez minden, ami az embernek kijutott.”